

Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

ISTRAŽIVANJA U SPECIJALNOJ PEDAGOGIJI

BEOGRAD 2009.

UNIVERZITET U BEOGRADU -
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE -
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

*Istraživanja u specijalnoj
pedagogiji*

Research in Special Pedagogy

Priredio / Edited by
Prof. dr Dobrivoje Radovanović

Beograd / Belgrade
2009

EDICIJA: RADOVI I MONOGRAFIJE

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Istraživanja u specijalnoj pedagogiji

Za izdavača: Prof. dr Dobrivoje Radovanović, dekan

Urednik edicije: Prof. dr Zorica Matejić-Đuričić

Uređivački odbor:

- Prof. dr Dobrivoje Radovanović
- Prof. dr Snežana Pejanović
- Prof. dr Zoran Ilić
- Prof. dr Branko Ćorić
- Prof. dr Vesna Žunić-Pavlović
- Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović
- Prof. dr Danka Radulović
- Prof. dr Aleksandar Jugović

Recenzenti:

- Dr. Pedro Rankin, School for Psychosocial Behavioural Sciences: Social Work Division North-West University (Potchefstroom Campus), South Africa
- Dr. Joe Yates, Head of Criminology, School of Social Science, Faculty of Media, Arts and Social Science, Liverpool John Moores University, Liverpool, England

Štampa:

„Planeta print“, Beograd

Tiraž:

150

Objavlivanje ove knjige je pomoglo Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj.

Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu - Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju donelo je Odluku 3/9 od 8.3.2008. godine o pokretanju Edicije: Radovi i monografije.

Nastavno-naučno veće Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, na redovnoj sednici održanoj 14.4.2009. godine, Odlukom br. 3/54 od 23.4.2009. godine, usvojilo je recenzije rukopisa Tematskog zbornika “Istraživanja u specijalnoj pedagogiji”

ISBN 978-86-80113-83-8

**EDITION:
ARTICLES AND MONOGPRAPHS**

Publisher:

University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Research in Special Pedagogy

For Publisher: dr. Dobrivoje Radovanović, dean

Edition Editor: dr. Zorica Matejić-Đuričić

Editorial Board:

- dr. Dobrivoje Radovanović
- dr. Snežana Pejanović
- dr. Zoran Ilić
- dr. Branko Ćorić
- dr. Vesna Žunić-Pavlović
- dr. Vesna Nikolić-Ristanović
- dr. Danka Radulović
- dr. Aleksandar Jugović

Reviewers:

- Dr. Pedro Rankin, School for Psychosocial Behavioural Sciences: Social Work Division North-West University (Potchefstroom Campus), South Africa
- Dr. Joe Yates, Head of Criminology, School of Social Science, Faculty of Media, Arts and Social Science, Liverpool John Moores University, Liverpool, England

Printing:

„Planeta Print“, Belgrade

Circulation:

150

Publication of this Book supported by Ministry of Science and Technology Development.

Scientific Council of the Belgrade University - Faculty of Special Education and Rehabilitation made a decision 3/9 from March, 8th 2008 of issuing Edition: Articles and Monographs.

Scientific Council, Faculty of Special Education and Rehabilitation University of Belgrade, at the regular meeting held on April, 14.th 2009 the Decision N° 3/53 of April, 23th 2009, adopted a Thematic review manuscripts collection of “Research in Special Pedagogy “

ISBN 978-86-80113-83-8

PRIMENA FOKUS-GRUPNOG INTERVJUA U ISTRAŽIVANJIMA DECE I MLADIH

Sladana Đurić

Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu

Branislava Popović-Ćitić

Univerzitet u Beogradu - Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

U tekstu se izlažu osnovni principi fokus-grupnog intervjua i, posebno, specifičnosti primene ove tehnike u istraživanjima dece i mladih. Autorke konstatuju porast korišćenja ove tehnike u brojnim naučnim disciplinama i njenu značajnu frekventnost i raznovrsnost u istraživanju različitih oblasti koja se tiču ispitivanja ponašanja i stavova mlađih uzrasta.

Oslanjajući se, kako na iskustva brojnih istraživača širom sveta, tako i na sopstvena iskustva u primeni ove istraživački tehnike u istraživanjima dece i mladih u Srbiji, autorke rezimiraju osnovne metodološke principe i elemente istraživanja u kojima se primenjuje fokus-grupno intervjuisanje: sastav grupe, uzrast ispitanika, veličinu grupe, trajanje intervjua, ulogu moderatora, vreme i mesto održavanja intervjua, pitanja za fokus-grupni intervju, sprovođenje fokus-grupnog intervjua, analizu podataka, etičke probleme primene fokus-grupnog istraživanja kod dece i mladih.

Autorke zaključuju da adekvatno vođeno fokus-grupno intervjuisanje dece i mladih pruža velike mogućnosti na planu sticanja dubinskog uvida u široki dijapazon dečje percepcije, stavova, interesa, vrednosti i iskustva o velikom broju oblasti. Pravilna primena ove istraživačke metode takođe podrazumeva i poznavanje slabosti i ograničenja fokus-grupnog intervjua, kao i dobro poznavanje principa grupne dinamike i interakcije na kojima se temelji ovaj istraživački pristup.

Ključne reči: fokus-grupni intervju, pedagoška istraživanja, deca

UVOD

Premda se rudimenti primene fokus-grupnog intervjua mogu pronaći u antropološkim istraživanjima u malim zajednicama, istinski početak primene ove tehnike vezuje se za Mertonova i Lazarsfeldova ispitivanja reakcija na ratne programe u američkim medijima četrdesetih godina prošlog veka (Bloor i sar., 2001; Morgan, 1997; Vaughn i sar., 1996; Merton, 1987). U literaturi se uobičajeno identifikuju tri perioda u razvoju ove tehnike: rani period, u kojem je ova tehnika praktikovana i u akademskim i u primenjenim društvenim istraživanjima; period od kraja Drugog svetskog rata do 1980. godine, u kojem se fokus-grupni intervju dominantno primenjuje u marketinškim istraživanjima i sadašnji period, u kojem se upotreba ove tehnike intenzivira na polju marketinških i političkih istraživa-

nja, ali i ponovo tematizuje u akademskim istraživanjima (Morgan, 1998). Rapidan porast primene ove tehnike u društvenim naukama osamdesetih i početkom devedesetih konstatuje i Morgan (Morgan, 1996), koji navodi kako je analizom sadržaja baze *Sociological Abstracts* ustanovio da je u 60% empirijskih istraživanja sprovedenih u ovom periodu primenjen i metod fokus-grupnog intervjuisanja.

Teško je i pobrojati sve oblasti u kojima se danas primenjuju fokus-grupna ispitivanja. Iako su se dugo vremena najčešće koristila u marketinškim istraživanjima, njihova ponovna aktuelizacija i razvoj u okviru akademskih istraživanja svrstavaju ih u red najčešće korišćenih istraživačkih metoda. Ova tehnika postaje popularno istraživačko sredstvo društvenih naučnika na poljima sociologije, psihologije, pedagogije, antropologije, evaluacije, javnog mnjenja, propagande, komunikacija, zdravlja. Ostvareni broj fokus-grupnih intervjua poslednjih godina premašuje broj istraživanja u kojima se koristi anketno ispitivanje. Uvidom u radove objavljene u međunarodnim akademskim časopisima, Kicinger i Barbur (Kitzinger, Barbour, 1999) konstatuju da se u poslednjih nekoliko godina utrostručio broj naučnih studija u kojima je korišćena tehnika fokus-grupnog intervjua. Tokom poslednje dve decenije značajno je uvećana frekvencija i raznolikost primene fokus-grupnog intervjua unutar različitih naučnih disciplina koja se tiču ispitivanja ponašanja i stavova dece i mladih što je uslovalo porast metodološke pažnje usmerene na ovaj tip ispitivanja i potrebu za usavršavanjima za primenu u pojedinim domenima istraživanja.

FOKUS-GRUPNI INTERVJU KAO ISTRAŽIVAČKA TEHNIKA

Fokus-grupni intervju je kvalitativna istraživačka tehnika koja podrazumeva seriju moderisanih grupnih diskusija u kojima se okupljaju učesnici, slični po nekim karakteristikama ili iskustvima, da diskutuju o određenim pitanjima relevantnim za istraživački problem (Đurić, 2007). Morgan (Morgan, 1996) navodi tri suštinske dimenzije fokus-grupa: prvo, to je tehnika namenjena prikupljanju podataka, drugo, izvor podataka jeste interakcija koja se razvija kroz grupnu diskusiju i, najzad, u primeni ove tehnike istraživač ima aktivnu ulogu u vođenju grupne diskusije.

I pored toga što definicije različitih autora naglašavaju posebne aspekte ove tehnike, njihovom analizom može se izvesti skup, relativno nespornih, elemenata značenja ovog pojma. Reč je o kvalitativnoj tehnici istraživanja koja objedinjava unapređenu formu grupnog intervjua i učesničko posmatranje. Podaci dobijeni primenom ove tehnike potiču kako iz verbalnih iskaza učesnika, tako i iz brižljivog posmatranja njihovih neverbalnih reakcija ispoljenih tokom diskusije. Grupa je mala, sastavljena od 6–12 ljudi, odabranih prema precizno utvrđenim kriterijumima, a diskusije se ponavljaju sa različitim grupama. Broj grupa zavisi od konkretnog problema, ciljeva i karaktera istraživanja. Cilj diskusije je prikupljanje podataka o mišljenjima, osećanjima, stavovima i idejama učesnika o određenoj temi. Iz podataka dobijenih na taj način možemo izvoditi zaključke o grupnim mišljenjima, procesima i normama. Diskusiju vodi moderator, čiji je zadatak da postavlja pitanja, usmerava diskusiju, trudi se da svi učesnici iznose svoje stavove, sluša, posmatra i najčešće je kasnije uključen u analizu dobijenih podataka. Moderator se služi vodičem za diskusiju, precizno uobličeni u skladu

sa ciljevima istraživanja. Zato ovaj tip intervjuja i u svom nazivu sadrži izraz „fokus“, koji se odnosi na usredsređenost diskusije na određena pitanja relevantna sa aspekta istraživnog problema. Vodič obično sadrži pet do sedam takvih pitanja, koja moderator postavlja učesnicima. Dok u grupnom intervjuu intervjuer postavlja pitanja učesnicima, a oni redom daju svoj odgovor, u fokus-grupnom intervjuu moderator stavlja pitanje na grupnu diskusiju. Uspešna fokus-grupa podrazumeva situaciju kada učesnici upućuju svoje odgovore ne moderatoru, već jedni drugima, obrazlažući svoje mišljenje ili tražeći objašnjenja od drugih učesnika (Wood, Rodwell, 1997). Procedura fokus-grupnog intervjuja zasniva se na razvijanju socijalne interakcije koja se uspostavlja među učesnicima. Učesnicima se daje mogućnost da se slože ili ne slože sa mišljenjima drugih. Fokus-grupni intervju obično traje od 1,5 do 2,5 sata, u zavisnosti od kompleksnosti pitanja i karakteristika učesnika. Ceo tok diskusije se snima, moderator neposredno nakon održane diskusije skida transkript diskusije sa audio-zapisa. U tom smislu je značajno obezbediti audio-snimanje diskusije, voditi beleške o toku diskusije i, prema načinu organizacije konkretnog istraživanja, kao posmatrač voditi beleške o svim relevantnim neverbalnim reakcijama učesnika.

Za razliku od pojedinačnih intervjuja, čiji je cilj dobijanje uvida u pogled i mišljenje ispitanika, svrha grupne diskusije u fokusiranom intervjuisanju leži u sticanju pregleda opsega različitih mišljenja i stavova koja postoje u nekoj zajednici o određenoj stvari koja je predmet ispitivanja. Dakle, svrha fokus-grupnog intervjuja nije u stvaranju konsenzusa iz različitih mišljenja, već upravo ideja da se učesnici ohrabruju da iznose svoje poglede na određena pitanja i da ih argumentuju. Po tome se fokus-grupni intervju razlikuju od svih drugih oblika ispitivanja u kojima se grupna interakcija koristi da bi učesnici postigli konsenzus, da bi se izvele preporuke ili donela nekakva odluka. Cilj fokus-grupnog intervjuisanja predstavlja upravo sticanje najšireg uvida u različite stavove i mišljenja ljudi o temi istraživanja. A sve se to odvija u situaciji neposrednog kontakta istraživača sa ispitanicima kroz direktnu intenzivnu diskusiju.

I kad se uporede sa drugim tehnikama za prikupljanje podataka koje takođe pretpostavljaju neposredan kontakt istraživača sa ispitanikom, na primer, posmatranjem ili individualnim intervjuom, fokus-grupni intervjui imaju značajne prednosti, što su upravo plod specifičnog ambijenta u kojem se odvija ispitivanje. To je opuštana atmosfera, u kojoj ispitanici, slični po mnogim karakteristikama, dele svoja iskustva, razmenjuju uverenja, podstiču se da obrazlažu svoja mišljenja, sučeljavaju svoje stavove, brane svoja shvatanja. Kako navodi Jovović (Yovovich, 1991), interakcija između pojedinaca stimuliše nove ideje i mišljenja, a pritisak grupe osnažuje učesnike da budu realističniji. Diskusija u malim grupama omogućuje istraživaču da dobije i kognitivne i emocionalne odgovore i reakcije učesnika (Peterson-Sweeney, 2005), što najčešće nije moguće ostvariti kvantitativnim anketiranjem.

Fokus-grupe se danas koriste za širok opseg istraživačkih pristupa i različite ciljeve istraživanja. Ova tehnika se u istraživačkim projektima može primenjivati: samostalno, kao glavni način prikupljanja podataka; kao dodatni način prikupljanja podataka – onda kada je glavni način neka druga tehnika, najčešće anketa, kao i u multimetodskim studijama, kada se više metoda primenjuje ravnopravno. Ovo je najčešće slučaj sa akademskim istraživanjima, koja su delikatnija

u pogledu složenosti zahtevane iskustvene građe. Tada svaki primenjeni metod služi za postizanje specifičnih istraživačkih ciljeva, čime se postiže celovito sagledanje složenih pojava koje su predmet ispitivanja.

U literaturi se ističe ogroman značaj koji fokus-grupni intervjui imaju u eksplorativnim istraživanjima. Tada se njihovom primenom može prikupiti značajan iskustveni materijal koji će nam poslužiti kao osnova za osmišljavanje svih daljih istraživačkih koraka. Primenom ovog metoda se takođe može razvijati i formulirati hipotetički okvir istraživanja, a ovaj tip istraživanja se široko primenjuje i u pilot-istraživanjima koja imaju kao cilj kreiranje ili testiranje instrumenta (najčešće upitnika) koji će kasnije biti primenjen. Velika efikasnost fokus-grupnog istraživanja u preliminarnim eksploracijama i pilot-studijama, međutim, ne sme da ograniči primenu ovog pristupa samo u tom cilju. Ako se primenjuju u eksplorativne svrhe, fokus-grupni intervjui pripremaju istraživače za sledeće faze istraživanja i primenu drugih istraživačkih postupaka. Međutim, fokus-grupe se uspešno primenjuju u svim kasnijim fazama istraživanja, a tada je njihov cilj stvaranje šire i potpunije iskustvene evidencije, bolje razumevanje i interpretacija dobijenih podataka. Uobičajeno je da se fokus-grupni intervjui primenjuju nakon anketnog ispitivanja. Istraživač može pokretati pitanja koja nalazima ankete nisu u dovoljnoj meri rasvetljena, postavljanjem novih pitanja dopunjavati nalaze u određenom pravcu ili proveravati dobijene nalaze. U tom slučaju će istraživač učesnicima saopštavati nalaze dobijene prethodno sprovedenim anketnim ispitivanjem i od njih tražiti komentare.

Posebno treba istaći značajnu činjenicu da se plodotvornom komplementarnom primenom fokus-grupnog istraživanja sa drugim istraživačkim tehnikama i pristupima uspešno postiže princip triangulacije. Istovremeno, pravilno vođenim fokus-grupnim istraživanjem može se postići validacija prethodno dobijenih podataka (Bloor i sar., 2001).

S obzirom na moguću široku primenu fokus-grupnog istraživanja, jasno je da ostvarenje tako različitih istraživačkih ciljeva zahteva diferencirano dizajniranje svakog posebnog istraživačkog projekta u kojem će se sprovesti fokus-grupni intervju. Ovaj pristup, kao i sva istraživanja, započinje preciznim *definisanjem problema*. Za ovim sledi konstruisanje istraživačkog instrumenta, koje obuhvata dva tipa aktivnosti: *osmišljavanje vodiča za diskusiju* i *planiranje uzorka*. Onda kada se glavni istraživački problem jasno definiše, može se planirati tip i vrsta informacija koja je potrebna za njegovo rešenje, odlučiti koja su to konkretna pitanja na koja u postupku prikupljanja podataka treba odgovoriti i odrediti od kojih osoba te informacije možemo dobiti. Specifičnosti u primeni ove tehnike dalje nalažu pažljiv *izbor i pripremu mesta* na kojem će se sprovesti fokus-grupni intervju. Kada se sve faze pripreme završe, *pozivaju se učesnici* da u određeno vreme dođu na mesto održavanja sesije. Sledi centralna faza *sprovođenja fokus-grupnih intervjuova* sa onoliko grupa koliko je predviđeno planom istraživanja. Dobijeni materijal se sređuje, a *podaci analiziraju*. Poslednja faza istraživačkog postupka predstavlja *pisanje izveštaja* u zahtevanoj formi.

KARAKTERISTIKE FOKUS-GRUPNIH INTERVJUA SA DECOM I MLADIMA

Fokus-grupni intervjui se kao kvalitativan istraživački pristup primenjuju u ispitivanju interesa, vrednosti, iskustava, stavova, percepcije dece i mladih u mnogim naučnim disciplinama: psihologiji, širokim oblastima pedagoških istraživanja i posebno područjima školske psihologije, dečje psihijatrije, socijalnog rada. Neosporna je njihova vrednost u ispitivanjima dece i mladih sa posebnim potrebama i problemima u ponašanju, a istraživači su jednoglasni u stavu da ovo jeste tehnika izbora u ispitivanjima osetljivih tema. I pored široke primene ove istraživačke tehnike u ispitivanju dece i mladih i, kako neki autori konstatuju, prave ekspanzije takvih istraživanja u poslednjih 10 godina (Gibson, 2007; Hennessy, Heary, 2005), u metodološkoj literaturi je relativno malo radova posvećeno sistematizaciji principa i specifičnostima primene ove tehnike u ispitivanju mlađe populacije.

Jedna od značajnih prednosti fokus-grupnih intervjua jeste upravo njihova efektivna primena u populaciji dece. Deca i mladi veoma lako prihvataju pravila diskusije koja se praktikuju u ovom metodu i, ukoliko se sve pripremi i vodi na odgovarajući način, najčešće su spontani i iskreni u iznošenju svojih stavova. Bitno je pomenuti i činjenicu, potvrđenu u velikom broju istraživanja, koja svedoči o izrazito pozitivnim iskustvima dece u učešću u ovom tipu intervjuisanja. U literaturi se takođe konstatuje da fokus-grupni intervjui, osim što pružaju mogućnost prikupljanja podataka o širokom dijapazonu pitanja, sadrže i edukativni i transformacioni potencijal za učesnike diskusije (Hyde i sar., 2005).

Upravo je intenziviranje primene fokus-grupnih intervjua u ispitivanju dece i mladih označilo kraj duge tradicije u kojoj su se istraživanja o deci zasnivala na podacima dobijenim ispitivanjem odraslih. Darbišir i drugi (Darbyshire i sar., 2005) kritikuju takvu praksu u kojoj su deca tretirana kao „nedovoljno sofisticirana“, „nesposobna da učestvuju u ozbiljnoj diskusiji o svojim potrebama“, „nedovoljnih potencijala da misle apstraktno“, jednom rečju, „nisu ozbiljni ispitanici“.

U literaturi postoji relativna saglasnost oko toga da fokus-grupni intervjui promovišu viši stepen otvorenosti u poređenju sa drugim metodima. Naša iskustva u sprovođenju fokus-grupnih intervjua sa decom i mladima značajno potkrepljuju ovu tvrdnju, pogotovu kada se fokus-grupni intervjui uporede sa individualnim intervjuiima. Kada intervjuišete stidljivo dete, i uz velike napore i umešnost, može se dogoditi da se ono tokom celog toka intervjua ne „otvori“. Svako insistiranje istraživača da dete sme slobodno iznositi svoje stavove može sa njegove strane biti doživljeno kao pritisak, što ga može još više inhibirati u komunikaciji. Međutim, i najstidljiviji učesnici fokus-grupnog intervjua, u situaciji u kojoj njihovi vršnjaci oko njih slobodno i otvoreno iznose svoja iskustva, u nekom trenutku ispitivanja počinju da učestvuju u diskusiji. Sama situacija u kojoj nisu svi učesnici obavezni da daju odgovore na svako postavljeno pitanje upravo omogućava spontano opuštanje i stidljivih učesnika. Ako se u početku i ne mogu osloboditi da iznose svoja mišljenja, pažljivo ohrabivanje od strane istraživača tokom diskusije na iznošenje „još nekog“ iskustva i mišljenja podstiče i ovakve učesnike da se uključe u diskusiju.

Onda kada istraživači procene da je za potrebe rešavanja postavljenog problema i ostvarenja projektovanih istraživačkih ciljeva adekvatno primeniti metodu

fokus-grupnog intervjua, predstoji faza brižljivog planiranja i opsežnih priprema za realizaciju intervjua. Kao i kod drugih kvalitativnih istraživačkih tehnika, faza pripreme za sprovođenje samog prikupljanja podataka traje dugo i od adekvatnosti odluka donesenih u ovom segmentu istraživanja i kvaliteta priprema najdirektnije zavisi uspeh celog istraživačkog poduhvata. Kao i u svakom drugom istraživanju, uspeh istraživačkog projekta u kojem je primenjen fokus-grupni intervju zavisi od precizno utvrđenog predmeta i cilja istraživanja. Tek precizno definisanje ovih temeljnih pitanja može voditi adekvatnom određenju pitanja o kojima će se diskutovati, plana uzorka, broja diskusija, pripreme vodiča za diskusije, izbora i uređenja mesta za vođenje intervjua, sprovođenja samog intervjua, analize podataka i pisanja izveštaja.

U daljem tekstu ćemo pokušati da rezimiramo osnovne metodološke principe i elemente istraživanja u kojima se primenjuje fokus-grupno intervjuisanje oslanjajući se, kako na iskustva brojnih istraživača širom sveta, tako i na sopstvena iskustva u primeni ove istraživački tehnike u istraživanjima sa decom i mladima u Srbiji.

SASTAV GRUPE

Dizajn uzorka se i u ovom tipu istraživanja kreira prema problemu i postavljenim ciljevima istraživanja, kao i tipu istraživačkog projekta u sklopu kojeg se sprovodi fokus-grupno ispitivanje. Fokus-grupni intervju se zasniva na ideji razvijanja socijalne interakcije unutar grupe učesnika. Grupnu dinamiku u fokus-grupnom intervjuu treba usmeravati na način da se omogući dobijanje slobodnih i iskrenih odgovora ispitanika u situaciji njihove međusobne interakcije. Funkcija socijalne dinamike ogleda se u uspostavljanju uloga i otkrivanju situacija u kojima se minimizuju tenzije među učesnicima, a optimizuju efekti njihove saradnje (Hamel, 2001). Uspešnost fokus-grupnog intervjua i validnost podataka dobijenih na taj način u ogromnoj meri zavise od stepena u kojem su ispitanici mogli da iskreno i otvoreno iznose svoje poglede tokom diskusije. Proces uspešnog upravljanja grupnom interakcijom na kojoj počiva ova tehnika zato zahteva razumevanje pravca i stepena uticaja glavnih varijabli na grupno ponašanje ispitanika. Individualne karakteristike učesnika će uticati na ponašanje drugih učesnika, kvalitet interakcije, koheziju i kompatibilnost grupe, čime se stvara ambijent u kojem će se učesnici osećati slobodni ili skućeni, dovoljno motivisani ili ravnodušni, opuštteni ili uplašeni.

Grupna interakcija, koja je bitan preduslov kvaliteta dobijenih podataka, umnogome zavisi od individualnih socijalnopsiholoških osobina učesnika, poput intra/ekstravertnosti, socijabilnosti, prijatnosti, otvorenosti za nova iskustva itd. Ovo je važno i prilikom izbora ispitanika i tokom vođenja razgovora, kada moderator mora ostvariti optimalan stepen kohezije među članovima fokus-grupe. Od značaja mogu biti i drugi činioci: fizičke osobine (izgled), pol, uzrast, socijalni status itd. – sve njih treba imati u vidu pri komponovanju grupe, a u skladu s predviđenom temom dijaloga, pošto u raznim kontekstima dolaze do izražaja različite crte ličnosti, kako neposredno, tako i kroz interpersonalni uticaj (u smislu kompatibilnosti i kohezije).

Iako iskustva brojnih istraživača sugerišu komponovanje istopolnih grupa i preporučuju da se učesnici u istoj grupi međusobno ne poznaju, odluke o ovim i mnogim drugim dilemama se moraju usklađivati sa prirodom i zahtevima svakog konkretnog istraživačkog projekta.

Nesumnjivo je važno znati da karakteristike svakog posebnog člana grupe utiču na stepen grupne kohezije i kompatibilnosti i prirodu interakcije. Tu posebno mislimo na kompleks ličnih karakteristika, čije upoznavanje najčešće zahteva puno vremena. Poželjno je da, pre konačne odluke o izboru dece za učešće u fokus-grupnom intervjuu, istraživač proveri za svako pojedinačno dete kakav mu je temperament, da li je impulsivno, hiperaktivno, ima probleme sa pažnjom, da li je plačljivo, ima li probleme sa govorom, problematično ponašanje, je li u stanju da bude koncentrisano za predviđeno vreme trajanja intervjuja. Za sve ovo možemo pitati nastavnike, te na osnovu njihovih zapažanja doneti odluku o učešću u intervjuu dece sa nekim problemom i formiranju posebnih grupa dece za koje možemo pretpostaviti da će biti balansirane. Međutim, često istraživač nije u prilici da detaljno upozna učesnike fokus-grupnog intervjuja da bi, kako se sugeriše u literaturi, pravilnim kombinovanjem osoba sa kompatibilnim intrapersonalnim karakteristikama, obezbedio plodnu socijalnu interakciju. Teško je unapred projektovati idealnu kombinaciju učesnika sa određenim ličnim osobinama. Najčešća je situacija da je istraživač u mogućnosti da prethodno upozna samo neke osobine ispitanika, a da sve eventualne probleme koji se jave tokom diskusije kao posledica inkompatibilnosti psihičkih obeležja ispitanika ublažava opreznim vođenjem diskusije.

Vrlo često deca tokom same diskusije formiraju svoja mišljenja o nekom pitanju, što se dešava pod direktnim ili indirektnim uticajem drugih učesnika. Uspostavlja se intenzivna interakcija ne samo između istraživača i ispitanika, nego u mnogo većoj meri između samih učesnika. Ispitanici međusobno komentarišu iskustva, slažu se, konfrontiraju, kritikuju jedni druge. Prostorija u kojoj se održavaju fokus-grupni intervjui u pravom smislu se može nazvati socijalnom laboratorijom.

UZRAST ISPITANIKA

U literaturi (Vaughn i sar., 1996; Heary, Hennessy, 2002) pominje se uzrast od 6 godina kao donja starosna granica za učešće u intervjuu, a to se argumentuje činjenicom da deca nižeg uzrasta još uvek nemaju dovoljno razvijen jezik za strukturisanu diskusiju i da bi njihove iskaze bilo teško interpretirati pravilno. Svojim dosadašnjim praktikovanjem fokus-grupnih intervjuja u brojnim istraživačkim projektima imali smo priliku da intervjuišemo decu od 9 godina i stariju. Uopšteno se može reći da što su deca mlađa, njihovo učešće u diskusiji je spontanije, a njihovi odgovori iskreniji. U starijim uzrasnim dobima jasnije se uočavaju trendovi manje otvorenosti, a iskrenost ustupa mesto davanju društveno poželjnih odgovora. U isto vreme, što su deca mlađa, teže je i zahtevnije organizovati i sprovesti fokus-grupne diskusije. Horner (Horner, 2000) ističe da je primena ovog metoda upravo nezamenjiva u ispitivanju dece predadolescentnog uzrasta (11 do 14 godina) koja pokazuju uzrdžanost u individualnim intervjuima.

Sumirajući iskustva moderatora sa bogatom praksom vođenja fokus-grupnih intervjuja sa decom Kriger (Krueger, 2000) navodi da je sa decom mlađom od 9

godina vrlo teško voditi diskusiju, jer na tom uzrastu deca nemaju mnogo iskustva sa situacijama u kojima treba da slušaju druge pre nego što dobiju priliku da odgovore. Fokus-grupne diskusije sa decom uzrasta od 12 do 15 godina haotične su i preporučuje se da se sprovode odvojene diskusije sa dečacima i devojkicama. Deca starija od 14–15 godina u stanju su da bolje slušaju i dele poglede sa drugima.

Istraživači su gotovo saglasni u stavu da grupe treba da budu uzrasno homogene, i da se najbolji rezultati postižu u grupama dece i mladih kod kojih razlika u godinama nije veća od 1-2 godine (Kennedy i sar., 2001; Hennessy, Heary, 2005). Ova preporuka se argumentuje potrebom da se obezbedi da deca budu na približno istom mentalnom nivou razvoja. Veće razlike u tom pogledu sasvim bi sigurno proizvele povlačenje mlađe dece, koja bi se osetila nedovoljno iskusnom i sposobnom za diskusiju sa starijim drugovima. Horner (Horner, 2000) navodi iskustva u kojima su, u situaciji značajnijih razlika u uzrastu dece, stvarani disbalansi u kojima su dominirala starija ili mlađa deca, ili su čak isključivala jedna drugu iz diskusije.

VELIČINA GRUPE

Fokus-grupno intervjuisanje dece zahteva nešto drugačije principe i organizaciju ispitivanja. Najpre, iskustva govore da grupe sastavljene od dece treba da budu manje u odnosu na grupe odraslih i da je 5–6 ispitanika optimalna veličina grupe. Pri tome, glavni faktor za odluku o veličini grupe treba da bude uzrast ispitanika. U slučaju intervjuisanja mlađe dece (do 8 godina) preporučuju se grupe od 4 do 5 (Morgan i sar., 2002) ili 6 dece (Kennedy i sar., 2001). Govoreći iz iskustva vođenja marketinških fokus-grupnih intervjuja, Edmunds (Edmunds, 1999) savetuje da se sa mlađom decom planiraju mini-grupe (5 ili 6 učesnika), a sa tinejdžerima uzrasta od 13 do 19 godina potpune fokus-grupe (8 do 10 učesnika). Sumirajući iskustva mnogih praktičara ove istraživačke tehnike, Henesi i Heri (Hennessy, Heary, 2005) navode da je opšta preporuka da broj učesnika ne bude manji od pet i veći od osam i podsećaju da u manjim grupama postoji opasnost od toga da se diskusija pretvori u paralelne intervjuje, a u većim je mnogo teže održavati fokusiranost diskusije.

TRAJANJE INTERVJUA

Stručnjaci za primenu fokus-grupa u pedagoškim i psihološkim istraživanjima (Vaughn i sar., 1996; Gibson, 2007) preporučuju da se trajanje samog intervjuja prilagodi uzrastu dece i da sa decom mlađom od 10 godina ne treba da traje duže od 45 minuta, a sa decom uzrasta od 10 do 14 godina ne duže od 60 minuta. Sumirajući iskustva intervjuisanja dece uzrasta od 7 do 11 godina, pojedini autori (Morgan i sar., 2002) navode da su najproduktivniji intervjui bili oni čija je ukupna dužina bila 40 minuta, a bili su podeljeni na dve sesije od po 20 minuta, između kojih su deca mogla da se osveže i da ustanu. Naša iskustva govore da deca srednjoškolskog uzrasta (14–18 godina) bez problema aktivno učestvuju u diskusijama od 90 minuta, što se približava dužini trajanja intervjuisanja odraslih (Đurić, Popović-Čitić, 2007; Popović-Čitić i sar., 2009), dok je za decu osnov-

noškolskog uzrasta pogodnije da diskusije ne traju duže od 45 minuta (Popović-Čitić i sar., 2009b). U svakom slučaju, moderator mora biti spreman da prekine diskusiju onda kada deca počinju da pokazuju vidljive znake umora ili dosade i da je produži ukoliko primeti zainteresovanost i inenzivno učešće dece.

ULOGA MODERATORA

Praktičari ove istraživačke tehnike su saglasni u isticanju značaja adekvatnog izbora moderatora koji će voditi fokus-grupni intervju sa decom. Moderisanje dečjih fokus-grupnih intervjuova zahteva veliku sposobnost istraživača da stimuliše njihovo učešće, spremnost na iznenadne situacije koje mogu narušiti diskusiju i veštinu kontrolisanja interakcije, koja često može biti intenzivirana do takve mere da dovodi u pitanje nastavak diskusije. Uloga moderatora podrazumeva značajne aktivnosti: on čini da se grupa oseća komforno, održava fokusiranost diskusije na planirana pitanja, obezbeđuje ravnopravno učešće svih ispitanika. Uspešno moderisanje fokus-grupnim intervjuom zahteva dobro poznavanje tehnika intervjuisanja i grupne dinamike, kao i posebne liderske sposobnosti.

Sve su ovo okolnosti o kojima treba razmišljati pri izboru istraživača koji će sprovesti fokus-grupne intervjuove sa decom. Takva osoba treba da ima poseban talent da decu motiviše da govore, da bude poverljiva, poštovana, tolerantna, sa smislom za humor i spremna da sluša. Odabrane osobe treba da znaju kako da razgovaraju sa decom, da ih slušaju, da se šale i zabavljaju sa njima.

Morou i Ričards (Morrow, Richards, 1996) smatraju da je najveći etički problem u istraživanjima koja se sprovode sa decom disparitet u moći i statusu između odraslih moderatora i dece učesnika. Odnos između moderatora i dece treba graditi kroz uspostavljanje optimalnog balansa moći aktera uključenih u diskusiju. Decu treba uveriti da je moderator neko ko nije tu da ih disciplinuje ili sudi o njihovom ponašanju ili stavovima, već osoba koja će slušati o njihovom iskustvu i razumeti kako se oni osećaju (Hennessy, Heary, 2005). Značajno je da se u rasporedu sedenja planira da moderator zauzima isti položaj kao i učesnici (za okruglim stolom, na podu sa manjom decom). Ukoliko su učesnici diskusije tinejdžeri važno je da moderator bude mlađa osoba čime ćemo izbeći njegovo povezivanje sa roditeljima ili nastavnicima učesnika. Istraživači preporučuju da se deca moderatoru obraćaju ličnim imenom bez naglašavanja profesionalne pozicije ili akademske titule. Dodaćemo, značajno je i da se moderator tokom diskusije obraća deci ličnim imenom, čime će naglasiti značaj učešća svakog od njih. Sa druge strane, ovo će biti velika pomoć u kasnijoj identifikaciji učesnika prilikom transkripcije sadržaja diskusije koja u slučaju mlađih učesnika često može da bude pravi izazov za istraživače.

Dečje fokus-grupne diskusije mogu da budu intenzivne, haotične, često je potrebna velika veština moderatora da diskusiju drži fokusiranu na temu i predviđena pitanja. Istovremeno, moderator mora da vodi računa o tome da svako dete ima priliku da izrazi svoj stav, da podstakne povučenu i stidljivu decu da se uključe, a ne dozvoli energičnoj ili pričljivoj deci da dominiraju diskusijom i tako ometaju ravnopravno učešće mirnije dece. Dalje, često su odgovori dece nedovoljno jasni, konfuzni, kontradiktorni, dvosmisleni. Moderator mora koncentrisano da prati tok diskusije i bude spreman da od učesnika zatraži pojašnjenja, ar-

gumentaciju. Od ogromnog je značaja da moderator za svaku izrečenu kategoriju stava utvrdi da li je reč o konsenzusu ili unutar grupe postoje različita mišljenja o svakom konkretnom pitanju. Najlakše je to učiniti konstantnim podsticanjem svih učesnika na iznošenje sopstvenog stava i pitanjem da li neko ima drugačiju ideju, odnos, iskustvo.

Kompleksnost brojnih aktivnosti koje treba obaviti kako oko neposredne pripreme, tako i u samom izvođenju fokus-grupnog intervjua sa decom i mladima, zahtevaju da se sve češće uvodi praksa da moderator ima asistenta, koji mu pomaže (Vaughn i sar., 1996, Kidd, Parshall, 2000). Tokom diskusije bi moderator mogao da se fokusira na grupni proces, upravlja diskusijom i usmerava je na istraživačka pitanja i vodi kratke beleške (Peterson-Sweeney, 2005), a asistent bi se starao o uvođenju ispitanika kako oni pristižu, njihovom smeštanju, upoznavanju, posluženju, beleženju diskusije, audio-snimanju i drugim propratnim aktivnostima. Asistent bi takođe mogao da verifikuje glavne tačke diskusije svake grupe, ili ponudi usmeni izveštaj sa svojim zapažanjama.

VREME I MESTO ODRŽAVANJA INTERVJUA

Usklađivanje raznih aspekata prostorno-vremenskog aranžmana često iziskuje znatnu dovitljivost istraživača. Istraživači moraju veoma pažljivo izvršiti ovaj izbor, jer mesto na kojem se sprovodi intervju može da bitno utiče na kvalitet diskusije. U slučaju intervjuisanja dece ovo postaje zaista imperativ. Deca se, u mnogo većoj meri nego odrasli, ponašaju u skladu sa kontekstom u kojem se nalaze. Skoro da postoji srazmera u stepenu formalizovanosti mesta održavanja diskusije i njihovog ponašanja. To nam veoma ilustrativno pokazuje iskustvo koje su imale Grin i Hart (Green, Hart, 1999). Onda kada su diskusije održavane u prostorijama osnovne škole, deca su bila ljubazna, podizala su ruke kada su htela da dobiju reč. Međutim, u diskusijama koje su održavane u osetno manje formalnom ambijentu dečjeg kluba deca su se ponašala sasvim drugačije: smejala su se, šalila, prekidala diskusiju, igrala se, pa čak i tukla.

Iskustva nekih istraživača, međutim, ukazuju na značajnu prednost održavanja fokus-grupnih intervjua sa decom van školskih prostorija. Na taj način se, smatraju Morgan i saradnici (Morgan i sar., 2002), uspostavlja prirodniji odnos između moderatora i dece, jer, sve dok se intervju sprovodi u školi, decu je teško ubediti da moderator nije nastavnik sa kojim treba biti formalan i suzdržan. Uz izbor interesantno dizajnirane prostorije u lokalnoj zajednici za sprovođenje intervjua, ovi istraživači sugerišu i sedenje na podu sa decom manjeg uzrasta, oslovljavanje moderatora ličnim imenom, izražavanje terminima koje koriste deca. U literaturi se kao moguća mesta održavanja fokus-grupnih intervjua sa mladom populacijom pominju i muzeji, zoološki vrtovi, umetnički centri (Gibson, 2007) i skreće pažnja da se sa mlađim kategorijama dece izbegavaju mesta koja su za njih nepoznata i mogu da proizvedu anksiozan osećaj (Kennedy i sar., 2001). U svakom slučaju treba voditi računa da prostorija u kojoj se sprovodi fokus-grupni intervju ima adekvatnu veličinu, osvetljenje, temperaturu što će garantovati komfor učesnika. Jako je značajno i dobro organizovati prostor za sedenje, najbolje je da to bude u krug, tako da učesnici i moderator mogu da imaju kontakt pogledom, što će osnažiti interakciju (Hennessy, Heary, 2005; Dilorio i sar., 1994;

Krueger, 1988). Ukoliko postoje uslovi za prethodnu identifikaciju profila učesnika, raspored sedenja treba organizovati tako da potencijalno dominantni učesnici sede na strani stola gde i moderator, a stidljivi i povučeni učesnici sede preko puta moderatora što će njemu omogućiti intenzivniji kontakt očima i podsticanje takvih učesnika na diskusiju (Krueger, 2000).

Termine ispitivanja treba prilagoditi dnevnim obavezama dece, pri čemu ćemo voditi računa o njihovom rasporedu obaveza u školi, vannastavnim aktivnostima, odmoru, učenju i zadacima. U svakom slučaju istraživački tim se treba prilagođavati rasporedu dece i izbegavati ispitivanja koja bi se organizovala nakon intenzivnijih obaveza dece, pri čemu se kod mlađih kategorija isključuje mogućnost intervjuisanja u večernjim satima. Alternativno, intervjuisanje se može sprovoditi i u dane vikenda, za šta nam je potrebna saglasnost roditelja dece.

PITANJA ZA FOKUS-GRUPNI INTERVJU

Pitanja koja se pokreću u fokus-grupnim diskusijama sa decom moraju se formulirati na jednostavan, jasan i deci razumljiv način. Moderator mora, posebno kada su učesnici mlađa deca, da proveriti njihovo razumevanje pojmova i pitanja koja se diskusijom pokreću. Deca koriste žargon, imaju poseban način izražavanja stavova, uzrasno diferencirana razumevanja stvari. Zato se preporučuje da se pre intervjuisanja formulacije pitanja proveravaju sa decom sličnog uzrasta. Tako će se otkloniti sve eventualne jezičke nejasnoće i formulacije pitanja prilagoditi načinu izražavanja ispitanika. Ako želimo da znamo šta oni o nečemu misle, moramo da budemo sigurni u pogledu njihovog razumevanja pojmova koje mi pokrećemo. Ako želimo znati da li se oni osećaju bezbedno u školskom okruženju, najpre ćemo ih zamoliti da nam navedu sve situacije u kojima su oni uplašeni za sebe, osećaju se nesigurno ili na neki način ugroženo. Tek tako ćemo saznati njihov „diskurs bezbednosti“. Ako je predmet istraživanja narkomanija kod mlađih, moramo biti sigurni na šta tačno deca misle kada koriste za nas razumljiv izraz „narkomanija“. Ključna pitanja se deci postavljaju tek nakon prethodnih pojmovnih razjašnjenja.

Naša iskustva u sprovođenju fokus-grupnih intervjuja sa decom i mladima pokazuju da se u ovom tipu ispitivanja veoma plodno mogu primeniti različiti tipovi vežbi i učesničkih aktivnosti (Đurić, 2005; Đurić, Popović-Ćitić, 2007). Pomoćna sredstva i tehnike mogu uključivati razne verbalne i neverbalne podsticaje i instrumente za reljefnije izražavanje stavova (slike, dijagrami, napisi u štampi itd). Najčešće korišćene pomoćne tehnike jesu crtanje, igranje uloga, popisivanje, rangiranje, mapiranje, lične priče, kao i razni oblici projektivnih tehnika. Cilj svih ovih pomoćnih sredstava i tehnika čini dobijanje produbljenijih odgovora kroz olakšavanje i obogaćivanje grupne diskusije. Deca ovakve aktivnosti doživljavaju kao igru, a interaktivna priroda takve diskusije značajno pojačava njihovu pažnju i koncentraciju i kod njih osnažuje osećaj zajedničkog učešća (Gibson, 2007; Hennessy, Heary, 2005; Veale, 2005, Yuen, 2004).

SPROVOĐENJE FOKUS-GRUPNOG INTERVJUA

I deci treba, kao i odraslima, objasniti ciljeve diskusije i pravila diskutovanja. Kada intervjuišemo decu, posebno je važno da im objasnimo prirodu grupnog diskutovanja i način vrednovanja njihovih odgovora. To neće biti školsko ocenjivanje, na koje su oni navikli, ne postoje ispravni i pogrešni odgovori, već će se vrednovati njihovo iskreno iznošenje mišljenja, iskustava, emocija, reakcija. Dalje, njihovi odgovori će biti poverljivi, koristiće se samo za potrebe istraživanja, pri čemu je značajno da ni oni ne otkrivaju detalje diskusije drugima. Pri tome se očekuje da svako od njih iznosi sopstveno mišljenje i iskustvo, a da se ne povodi za iskazima drugih. Treba im pojasniti status prisutnih istraživača i razjasniti uloge svih aktera uključenih u proces intervjuisanja. Detaljnost tih uvodnih obaveštenja će svakako zavistiti od uzrasta učesnika.

Deca saopštavaju sopstveno iskustvo koristeći svoje izraze, a u tome ničim nisu sputani. Istraživač vodi diskusiju tako što postavlja opšta pitanja o segmentima problema o kojem se diskutuje. Sva njegova dodatna ispitivanja i podsticanja mogu (a donekle i moraju) da prate način izražavanja učesnika. Diskusija se može produbljivati i širiti u pravcu koji se pokaže kao najplodonosniji za prikupljanje relevantnih podataka. Ova fleksibilnost svakako daje prednost fokus-grupnom intervjuisanju u odnosu na strukturisane upitnike, u kojima nije moguće dodatno ispitivanje, razjašnjenje odgovora, ilustrovanje stavova, davanje primera, argumentovanje, a preliminarno predviđena struktura upitnika ponekad može da ostavi po strani oblasti koje su možda bitne za ispitivani problem a koje istraživači nisu anticipirali, tj. koje se kristališu tek tokom same diskusije. Daleko labavija strukturisanost fokus-grupnog intervjuja uvek omogućava eventualna pomeranja fokusa na podteme za koje se iz diskusije uoči da su značajne.

Istraživači se slažu da je prvih petnaest minuta presudno za uspostavljanje spontane atmosfere u grupi. U praksi primene ove tehnike razvijan je čitav sistem različitih pristupa što lakšeg uvođenja dece u fokus-grupnu diskusiju. Deca se mogu predstavljati, pa onda preslušavati svoje predstavljanje sa snimka. Takođe ih možemo angažovati da zajedno sa moderatorom ispisuju svoja imena na pločice ili im pripremiti neku kratku igru. Stariju decu ćemo pitati da nam redom kažu koja je njihova omiljena TV emisija, ili hobi, koju muziku vole da slušaju. Nakon predstavljanja moderatora i dece, kreće se u diskusiju tako što se najpre postavlja najopštije pitanje, a za njim će slediti pokretanje specifičnijih pitanja. Na kraju diskusije moderator će pokušati da rezimira glavne ideje koje su se čule tokom diskusije i proveriti sa učesnicima da li se oni slažu sa takvom interpretacijom njihove diskusije (Hennessy, Heary, 2005). Takođe se preporučuje da se učesnici upitaju da li imaju još nešto da dodaju onome što se tokom diskusije čulo.

Tok diskusije se može beležiti audio ili video snimanjem. Da podsetimo, fokus-grupni intervju podrazumeva kako intervjuisanje grupe učesnika, tako i posmatranje svih njihovih reakcija i ponašanja tokom diskusije. Iz analizirane prakse sprovođenja fokus-grupnih intervjuja sa decom i mladima, možemo zaključiti da se istraživači mnogo češće odlučuju za audio-snimak. Iako se videosnimanjem beleže i neverbalne reakcije ispitanika, činjenica je da prisustvo kamera može da ometa spontanost dece (Krueger, 2000). Istraživač će ispitanicima objasniti svrhu snimanja diskusije i od njih dobiti usmeno odobrenje: to će njemu omogućiti

da se posveti vođenju razgovora, umesto da sve vreme pravi beleške o onome što su rekli diskutanti. Već je ovakvo objašnjenje sasvim dovoljno da uveri ispitanike u neophodnost snimanja. Za vreme diskusije moderator vodi beleške o neverbalnom ponašanju i reakcijama ispitanika, beleži izraze facijalne ekspresije i gestikulacije kojima učesnici izražavaju svoje slaganje ili neslaganje. Da bi ti podaci bili što upotrebljiviji, neophodno je unapred napraviti plan diskusije, koji bi podrazumevao skicu u kojoj će moderator upisivati svoja zapažanja u rubrikama vezanim za određeno pitanje i određeni deo diskusije. Tako će se ta zapažanja kasnije lako umetnuti u transkripte diskusije. Moderator može uz belešku o određenoj reakciji upisati simbol za ispitanika koji tako reaguje, što dodatno precizira kasniju identifikaciju i povezivanje verbalnih iskaza sa neverbalnim reakcijama. Beleženje emocija i reakcija ispitanika (ljutnja, ironija, zbunjenost, neodlučnost) koje su pratile njihove verbalne iskaze omogućiće ispravnu interpretaciju dobijenih podataka. Moderator treba da ima poseban list na kojem će upisivati ključne ideje oko glavnih pitanja koje je identifikovao tokom diskusije. To je podesan način primarnog sistematizovanja dobijenih iskaza. Na takav način uspostavljena lista biće veoma značajna za kasniju analizu sadržaja diskusije i može da posluži kao dobar analitički okvir za organizaciju i obradu celokupnog transkribovanog materijala.

ANALIZA PODATAKA

Analiza podataka prikupljenih tokom fokus-grupnog intervjuisanja vrši se na sličan način kao i u drugim kvalitativnim istraživanjima i mora biti sistematična, postupna, proverljiva i kontinuirana (Krueger, 2000), tj. podložna reviziji. Analiza podataka dobijenih u fokus-grupnim intervjuima sa decom i mladim uglavnom sledi principe analize diskusije sa odraslim, pa ćemo ovde samo naznačiti najčešće primenjivane postupke u ovoj značajnoj fazi istraživanja.

Kao i u slučaju drugih istraživačkih tehnika, i ovde način analize i obrade dobijenih podataka mora da sledi osnovna istraživačka pitanja i ciljeve istraživanja. Ukoliko se fokus-grupni intervjui primenjuju kao eksplorativna tehnika za prikupljanje podataka u preliminarnim fazama istraživanja, analiza dobijenih podataka će slediti zahteve i biti u funkciji ostvarenja ciljeva glavnog istraživačkog projekta. U takvom slučaju će osnovni istraživački zahtev proširivanja znanja o temi o kojoj se ne zna mnogo biti sasvim adekvatno ostvaren jednostavnim deskriptivno-narativnim izveštajem. Ukoliko je svrha fokus-grupnih intervjua bila generisanje tema za oblikovanje istraživačkog instrumenta za kasnije anketno ispitivanje, analiza će slediti ovu sasvim specifičnu potrebu. U multimetodskim istraživanjima podaci dobijeni primenom ove tehnike komplementarno će se analizirati sa podacima dobijenim primenom drugih tehnika (Đurić, 2007).

Svaka analiza podataka počinje beleženjem transkripta intervjua, a kvalitetna transkripcija je apsolutni preduslov pouzdane i tačne analize podataka. Transkripti sadrže samo izgovorene misli, zato će ih ispitivači i posmatrači, prisutni na diskusiji, dopuniti svojim beleškama vođenim za vreme diskusije, a koje se odnose na sva zapažanja o neverbalnim reakcijama ispitanika, gestikulacijama, određenom tipu ponašanja učesnika. Naredni postupak u fazi analize odnosi se na indeksiranje podataka kojim se svi podaci koji se odnose na neku određenu

temu objedinjavaju i na taj način postaju podesni za dalje analitičke postupke, pre svega kodiranje. Najčešće se indeksiranje sprovodi tako što se podaci objedinjavaju u posebnim zaglavljima koja se odnose na određene teme. Na ovom nivou analize mogu se koristiti različiti kompjuterski programi koji upravo omogućavaju znatno brže pretraživanje i organizovanje materijala.

Ukoliko je istraživač tokom samog intervjuisanja sačinio listu glavnih ideja koje su se čule tokom diskusije, analiza će se naslanjati na taj početni sumarni materijal. Primarno identifikovane ključne ideje mogu se tokom dalje analitičke obrade precizirati i dopunjavati. Generalna preporuka glasi da se pre započinjanja kodiranja detaljno iščitava celokupan transkribovani tekst. Na sledećem koraku možemo uspostavljati kodove za dalju klasifikaciju podataka. Obično se ovaj deo analize odvija kroz nekoliko koraka. Sekvencijalnost analize nam obezbeđuje da na svakom sledećem koraku možemo dalje razvijati sistem kodova i tako što preciznije sistematizujemo građu. Tokom ovog procesa vrši se izbor delova materijala koje ćemo koristiti kao navode u izveštaju.

Interpretacija mora obuhvatiti procenu značaja razmatranih tema (na osnovu frekvencije i dužine i entuzijastičnosti raspravljanja o njoj), njihove relativne važnosti za pojedine socio-demografske podgrupe, sagledanje učesničke percepcije obrađenih tema i druge smisaone aspekte društvenog stava o ispitivanoj problematici, uključujući i intergrupnu komparativnu analizu, tj. utvrđivanje diferencijalnog značaja za pojedine specifične stratume uzorka. Dodatni analitičko-interpretativni postupci pre svega su analitička indukcija (analiza devijantnih slučajeva), logička (tj. smisaona) analiza i izvesni modaliteti analize sadržaja. Ti postupci obuhvataju formulisanje početne eksplanatorne ili interpretativne hipoteze, koja se onda upoređuje s kvalitativnim podacima i ustanovljava da li ih može uspešno uklopiti. Ovo, opet, podrazumeva preliminarno razjašnjavanje svih višesmislenosti, dilema i nepreciznosti. Analiza sadržaja, u svojim raznim vidovima, primenjuje se za egzaktniju klasifikaciju podataka, ponekad i sa izvesnim kvantitativnim parametrima.

Napokon, u završnoj fazi, koju čini sastavljanje izveštaja, preispituju se i rezimiraju sva zapažanja i ustanovljene zakonomernosti i obrasci nastali tokom izvođenja intervjua, analize i interpretacije. Podaci se moraju prikazati sažeto, ali onoliko živopisno koliko dopušta sama tema. Osim pisanog izveštaja, ponekad se koriste i skraćeni oblici, usmeni i elektronski, kao i preliminarni i bilten-ski izveštaj, koji po pravilu sadrže samo najbitnije elemente istraživanja. Ozbiljni izveštaji iz akademskih istraživanja moraju da sadrže detaljan opis karakteristika ispitanika i primenjene procedure za njihov izbor, kao i sve relevantne podatke o ciljevima istraživanja, broju, veličini i trajanju diskusionih grupa, mestu i vremenu održavanja diskusija, proceni kvaliteta dobijenih podataka, načinu kontrole validnosti i pouzdanosti dobijenih podataka, načinu primenjene analize.

ETIČKI PROBLEMI PRIMENE FOKUS-GRUPNOG ISTRAŽIVANJA KOD DECE I MLADIH

Etički problemi u fokus-grupnim istraživanjima uglavnom su slični problemima koji se javljaju u praktikovanju drugih kvalitativnih metoda ispitivanja. Ipak, ovde treba obratiti pažnju na još neke aspekte fokus-grupne procedure u kojima

se ovi problemi mogu dodatno usložniti. Istraživači (Hill, 2005,1998; Hennessy, Heary, 2005) upozoravaju na dva takva aspekta: najpre, učesnici dele svoja iskustva ne samo sa istraživačem, već i sa celom grupom, a intenzitet diskusije može nekada biti stresan za učesnike.

Ispitanici svoje iskaze saopštavaju javno, u prisustvu drugih učesnika diskusije. Ovo posebno može biti problematično u slučajevima istraživanja osetljivih tema. U ovakvom tipu istraživanja često se dešava da ispitanici, poneseni impulsom grupe koja ih pažljivo sluša i sa njima saoseća, saopštavaju i neka veoma privatna iskustva. Iskusan istraživač mora doneti odluku kako da ovaj problem reši. Jedna mogućnost se sastoji u tome da se ispitanik obazrivo prekine u iznošenju sasvim privatnih i ličnih podataka iz svog života (Day i sar., 2006). Ukoliko bi, međutim, takvo prekidanje izazvalo remećenje grupne dinamike, ispitanike koji su u svojim diskusijama bili otvoreni u iznošenju privatnih informacija, treba, nakon završene diskusije, dodatno uveriti da će se transkripti sa njihovim diskusijama koristiti samo u svrhe konkretnog istraživanja i da se, pri tom, njihov identitet neće otkrivati (Đurić, 2007).

Treba pomenuti i mogućnost naknadne zabrinutosti ispitanika zbog onoga što su, poneseni ambijentom grupne diskusije, rekli o sebi. Ovaj problem se dodatno komplikuje kada se ispitanici međusobno poznaju, a posebno kada je tema ispitivanja osetljiva. Morgan (Morgan, 1998) predlaže skup sugestija kako da istraživač izađe na kraj u situacijama kada tokom diskusije ispitanici reaguju stresno. Najbitnije je stalno ih podsećati na to da je učešće u diskusiji dobrovoljno, dozvoliti im da odu ako osećaju potrebu, zamoliti ih da naprave pauzu u diskusiji. Najčešća negativna posledica otvorenog učešća u diskusiji jeste javljanje kod ispitanika osećanja sopstvene slabosti i nemoći. Opet, ova je situacija češća kod ispitanika i u onim istraživanjima koja se odnose na sferu diskutovanja o ličnim problemima.

Svi ovi problemi se u slučaju ispitivanja dece i mladih mogu intenzivirati. Podsećamo da međunarodni istraživački standardi nalažu da istraživači traže dozvolu od roditelja za učešće dece u diskusiji. U tu svrhu je najbolje poslati pismo roditeljima. Treba navesti sve elemente na osnovu kojih bi roditelji mogli da odluče oko učešća svog deteta u istraživanju. Na kraju pisma se roditeljima ponudi prostor za njihov potpis ukoliko su saglasni sa učešćem deteta. Međutim, učešće dece u diskusiji ne sme se zasnivati samo na formalnom sporazumu između istraživača i roditelja dece. Istraživači moraju da budu osetljivi i u pogledu želje samog deteta za učešćem i budu spremni da poštuju dečje odbijanje učešća. Posebno su problematične situacije u kojima deca, i pored sopstvene želje da učestvuju u istraživanju, ne dobiju dozvolu svojih roditelja za takvo učešće. Ukoliko je većina njihovih drugova dobila pristanak roditelja, ona se mogu osećati postićenim i poverovati da su van nečega što je važno ili zabavno.

Deca su, dalje, sklonija nego odrasli da prepričavaju iskaze drugih koje su čuli tokom diskusije, što može da povredi neke učesnike. Zato moderator mora na samom početku objasniti pravila kojih bi svi učesnici trebalo da se drže i nakon završetka istraživanja (Đurić, 2007). Hil (Hill, 1998) sugerise da se deci već u uvodnom predstavljanju kaže da o svom iskustvu u diskusiji drugima mogu pričati samo uopšteno, bez otkrivanja detalja o onome o čemu su ostali učesnici govorili. Istraživači nalažu poseban oprez u slučaju da je predmet diskusije osetljive prirode (razvodi roditelja, seksualno ponašanje, iskustvo nasilja itd). Smit (Smith,

1995) savetuje da moderator mora pažljivo da nadgleda eventualnu pojavu stresa kod učesnika i bude pripravan da pravovremeno interveniše, a preporučuje i prisustvo osobe sa kliničkim iskustvom koja bi mogla da pruži stručni monitoring »nivoa komfora« učesnika tokom diskusije.

Svi akteri uključeni u proces planiranja i realizacije istraživanja koje podrazumeva primenu ove tehnike moraju da budu svesni eventualnih negativnih posledica učešća i pripravi da u najvećoj mogućoj meri zaštite ispitanike.

ZAKLJUČAK

Rapidno uvećanje primene fokus-grupnih intervjua u protekloj deceniji svedoči o tome da su istraživači uvideli velike potencijale koje ova tehnika pokazuje u istraživanjima dece i mladih. Praktičari ove tehnike ističu brojne prednosti koje fokus-grupni intervjui imaju u odnosu na druge tehnike. Diskusije sa decom se aranžiraju u sigurnom vršnjačkom ambijentu koji je njima blizak i podseća ih na njihovo uobičajeno druženje. U situaciji slobodnog razgovora učesnika uspostavlja se optimalan balans moći dece uključene u istraživanje u odnosu na istraživače kao odrasle osobe, što je inače problematično u formatu individualnih intervjua. Fleksibilna priroda grupne diskusije deci omogućuje spontanost, mnogo veći stepen otvorenosti i značajno umanjuje pritisak nad učesnicima time što ne moraju da odgovaraju na svako postavljeno pitanje. Fokus-grupni intervjui se takođe mogu veoma plodno kombinovati sa drugim istraživačkim tehnikama i primenjivati za različite istraživačke pristupe i ciljeve.

Ova istraživačka tehnika ima i svoja ograničenja. Najpre, ona se ne može primeniti u istraživanjima koja slede tradicionalan eksperimentalni dizajn i za cilj imaju testiranje hipoteza, kao ni u istraživanjima u kojima su zahtevani nalazi koji se mogu uopštavati na širu populaciju. Dalje, kada planiramo fokus-grupne intervjue sa decom i mladima moramo biti svesni brojnih ograničenja u prikupljanju kvalitetnih podataka ukoliko učesnici imaju neki socijalni problem, mentalnu smetnju ili neki tip poremećaja u ponašanju. Mnogi tipovi ličnosti i posebni socijalni profili dece i mladih smatraju se neadekvatnim za ovakav način ispitivanja. Eventualno intenzivnije neprilagođeno ponašanje takve dece moglo bi da ugrozi rad cele grupe. Sem što obazrivije selekcije učesnika, ovaj problem se treba rešavati veštim vođenjem diskusije od strane iskusnih moderatora.

Dobro organizovno i pravilno vođeno fokus-grupno intervjuisanje dece i mladih pruža velike mogućnosti na planu sticanja dubinskog uvida u široki dijapazon dečje percepcije, stavova, iskustva o velikom broju oblasti. U ambijentu dobro vođene diskusije, deca o svojim stavovima raspravljaju i u odnosu na moderatora i ostale učesnike pružaju i zahtevaju objašnjenja, argumentaciju, slažu se ili ne sa ostalima, podržavaju ili osporavaju druge. Interaktivan način formiranja, modifikovanja i saopštavanja odgovora kroz dinamičnu grupnu interakciju, te iskaze čini vrednim podacima o autentično dečjim pogledima na svet koji se teško mogu dobiti na drugi način.

LITERATURA

1. Bloor, M., Frankland, J., Thomas, M., Robson, K. (2001). *Focus groups in social research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
2. Darbyshire, P., MacDougall C., Schiller W. (2005). Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more. *Qualitative research*, 5(4), 417–436.
3. Day, C., Carey M., Surgenor T. (2006). Children's key concerns: Piloting a qualitative approach to understanding their experience of mental health care. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 11, 139–155.
4. Dilorio, C., Hockenbery-Eaton, M., Maibach, E., Rivero, T. (1994). Focus groups: An interview method for nursing research. *Journal of Neuroscience Nursing*, 26(3), 175–180.
5. Đurić, S., Popović-Ćitić B. (2007). *Bezbedna škola*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
6. Đurić, S. (2005). Metodologija fokus-grupnog istraživanja. *Sociologija*, 49(1), 1–26.
7. Đurić, S. (2007). *Fokus-grupni intervju*. Beograd: Službeni glasnik.
8. Edmunds, H. (1999). *The focus group research handbook*. Lincolnwood, IL: NTC Business Books.
9. Gibson, F. (2007). Conducting focus groups with children and young people: Strategies for success. *Journal of Research in Nursing*, 12, 473–483.
10. Green, J., Hart, L. (1999). The impact of context on data. U: J. Kitzinger, R. S. Barbour (Ur.), *Developing focus group research: Politics, theory and practice* (str. 21–35). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
11. Hamel, J. (2001). The focus group method and contemporary French sociology. *Journal of Sociology*, 37(4), 341–353.
12. Heary, C., Hennessy, E. (2002) The use of focus group interviews in pediatric health care research. *Journal of Psychology*, 27, 1–47.
13. Hennessy, E., Heary, C. (2005) Exploring children's views through focus groups. U: S. Greene, D. Hogan (Ur), *Researching children's experience: Approaches and methods* (str. 236–252). London, England: Sage Publications.
14. Hill, M. (1998). Ethical issues in qualitative methodology with children. U: D. Hogan, R. Gilligan (Ur.), *Researching children's experience: Qualitative approaches* (str. 11–22). Dublin: The Children's Research Centre, Trinity College.
15. Hill, M. (2005). Ethical considerations in researching children's experiences. U: S. Greene, D. Hogan (Ur.). *Researching children's experience: Approaches and methods* (str. 61–86). London, England: Sage Publications.
16. Horner, S. D. (2000). Focus on research methods: Using focus group methods with middle school children. *Research in Nursing and Health*, 23(6), 510–517.
17. Hyde, A., Howlett, E., Brady, D., Drennan, J. (2005). The focus group method: Insights from focus group interviews on sexual health with adolescents. *Social Science & Medicine*, 61(12), 2588–2599.
18. Peterson-Sweeney, K. (2005). The use of focus groups in pediatric and adolescent research. *Journal of Pediatric Health Care*, 19, 104–110.
19. Kennedy, C., Kools, S., Krueger, R. (2001). Methodological considerations in children's focus groups. *Nursing Research*, 50(3), 184–187.

20. Kidd, P. S., Parshall, M. B. (2000). Getting the focus and the group: Enhancing analytical rigor in focus group research. *Qualitative Health Research*, 10 (3), 293–308.
21. Kitzinger, J., Barbour, R. S. (1999). *Developing focus group research: Politics, theory and practice*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
22. Krueger, R. A. (2000). *Focus groups: A practical guide for applied research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
23. Krueger, R.A. (1998) Moderating focus groups. U: D. L. Morgan, R. A Krueger (Ur.), *The Focus Group Kit*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
24. Merton, R. K. (1987). The focused interview and focus groups: Continuities and discontinuities. *Public Opinion Quarterly*, 51(4), 550–566.
25. Morgan, D. L. (1996). Focus groups. *Annual Review of Sociology*, 22(1), 129–152.
26. Morgan, D. L. (1997). *Focus groups as qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
27. Morgan, D. L. (1998). *Planning focus groups*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
28. **Morgan, M., Gibbs, S., Maxwell, K., Britten, N. (2002)**. Hearing children's voices: Methodological issues in conducting focus groups with children aged 7–11 years. *Qualitative Research*, 2(1), 5–20.
29. Morrow, V., Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: An overview. *Children and Society*, 10, 90–105.
30. Popović-Čitić, B., Nikolić, J., Spasić, M. (2009a). Percepcija vršnjačkog nasilja od strane učenika. *Zbornik rezimea, Dani defektologa Srbije* (str. 142–143). Beograd: Društvo defektologa Srbije.
31. Popović-Čitić, B., Pekez, B., Dimitrijević, S., Ivanović, J. (2009b). Mišljenja adolescenata o uticajima medija na razvoj i ponašanje. *Zbornik rezimea, Dani defektologa Srbije* (str. 144–145). Beograd: Društvo defektologa Srbije.
32. Smith, M. W. (1995). Ethics in focus groups: A few concerns. *Qualitative Health Research*, 5, 478–486.
33. Vaughn, S., Schumm, S. J., Sinagub, J. M. (1996). *Focus group interviews in education and psychology*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
34. Veale, A. (2005). Creative methodologies in participatory research with children. U: S. Greene, D. Hogan (Ur), *Researching children's experience: Approaches and methods* (str. 253–272). London, England: Sage Publications.
35. Wood, L. C., Rodwell, M. K. (1997). Focus groups with children: A resource for sexual abuse prevention program evaluation. *Child Abuse & Neglect*, 21(12), 1205–1216.
36. Yovovich, B. G. (1991). Focusing on customer's needs and motivations. *Business Marketing*, 76, 41–43.
37. Yuen, F. (2004). »It was fun ... I liked drawing my thoughts«: Using drawings as a part of the focus group process with children. *Journal of Leisure Research*, 36(4), 461–482.

USE OF FOCUS GROUPS INTERVIEW IN RESEARCH OF CHILDREN AND YOUTH

Sladana Đurić

Faculty of Security Studies, University of Belgrade

Branislava Popović-Čitić

University of Belgrade - Faculty of Special Education and Rehabilitation

Basic principles of focus groups interview in general, and specific features of usage of this technique in research of children and young are described in the text. Authors identify rise in usage of this technique in numerous scientific disciplines and its significant frequency and diversity in research of different fields concerning behaviour and attitudes of the young.

Relying on experience of researches worldwide in usage of focus groups interview as well as on own experiences in usage of this technique in research of children and the young in Serbia, authors summarize basic methodological principles and elements of research in which focus groups interview are applied: composition of the group, age of the respondents, size of the group, duration of the interview, role of the moderator, time and place of the interview, questions for focus groups interview, conducting of focus groups interview, data analysis, ethical problems concerning usage of focus groups interview with children and young.

Authors conclude that adequate conducted focus groups interview of children and the young give great possibilities in terms of acquiring deep insight in wide spectrum of child perception, attitudes, concerns, values and experiences in number of fields. Proper usage of this research technique also implies knowing of the weaknesses and limitations of the focus groups interview as well as good knowledge of group dynamic principles and interactions upon which this research approach is built.

Key words: focus groups interviews, educational research, children.